

Ivan Devčić, Rijeka

Filozofija vremena Abrahama J. Heschela

Suvremenom je čovjeku svojstveno sve veće osvajanje prostora i, usporedo s time, sve slabije snalaženje u vremenu. Upravo se ta činjenica nalazi u polazištu Heschelove filozofije vremena, snažno nadahnute biblijskim shvaćanjima. Heschel¹ ne osporava čovjeku pravo i dužnost osvajati prostor, ali ističe da to ne smije ići na štetu njegova odnosa prema vremenu.

»Sigurno je jedan od naših zadataka postići kontrolu prostora. Opasnost počinje kada se, stječući vlast nad prostorom, odričemo svih težnji na području vremena.«²

Naime, prema Heschelu, isključiva zaokupljenost prostorom predstavlja loše usmjerenje ljudske egzistencije, jer se ona time degradira na puko imanje i posjedovanje.

»Prodajući se u ropstvo stvari, čovjek postaje posuda koja se razbija na izvoru.«³

Nasuprot tome, Heschel ističe:

»Postoji kraljevstvo vremena u kojemu cilj nije imati nego biti; ne bivanje na veresiju nego davanje; ne kontroliranje nego darivanje; ne podvrgavanje nego bivanje u skladu.«⁴

Ali ujedno dodaje: »Svijet se ne može gledati isključivo *sub specie temporis*«,⁵ što za njega znači da su vrijeme i prostor, svako na svoj način, konstitutivni za ljudsku egzistenciju.

U sljedećem želimo razmotriti kako Heschel rješava tu čovjekovu podvojenost između prostora i vremena, odnosno kako shvaća njihov međusobni odnos.

1. Heschelovo shvaćanje prostora

1.1. Opčinjenost filozofije prostorom

Heschel prije svega upozorava na opčinjavajuću moć prostora kojoj podliježu civilizacija, filozofija, religija i svaki čovjek. Tehnička je civilizacija nastala iz čovjekove želje za ovladavanjem prirodom i njezinim silama, tj. prostorom, jer:

¹ Abraham Joshua Heschel (Varšava 1907. – New York 1972.), židovski religiozni filozof, teolog i mistik. Martin Buber ga je odredio za svoga nasljednika na katedri u Jüdisch Lehrhausu u Frankfurtu a. M., ali je morao pred nacistima pobjeći u SAD, gdje je djelovao najprije na Hebrew Union College, a zatim od 1945. na Jewish Theological Seminary u New Yorku. Borio se kao suradnik Martina Luthera Kinga za crnačka prava u SAD, također se zauzimao za prestanak rata u Vijetnamu. Bio je suradnik kardinala Bea u izradi deklaracije Drugog vatikanskog sabora o Židovima.

² A. J. Heschel, *Il Sabato. Il suo significato per l'uomo moderno*, tal. pr., Garzanti 2001., str. 7.

³ Isto.

⁴ Isto.

⁵ Isto, str. 11.

»Proizvodnja oruđa, umijeće tkanja i ratarstva, gradnja kuća, umijeće plovidbe, sve to čovjek izvodi na području prostora.«⁶

Štoviše, »zaokupljenost stvarima prostora uvjetuje u sadašnjosti sve čovjekove djelatnosti.«⁷

Ta čovjekova opčinjenost prostorom nalazi odjeka posebno u filozofiji, poglavito u onoj panteističkog usmjerenja, koja Vrhovno Biće shvaća kao beskonačni prostor:

»*Deus sive natura* ima kao atribut protežnost, odnosno prostor, ne vrijeme; za Spinozu je vrijeme samo akcident gibanja, način mišljenja.«⁸

Posljedica je te opčinjenosti prostorom i Spinozino nastojanje da ustroji filozofiju na način geometrije, koja je znanost o prostoru. Dakako, nije on u tome bio osamljen, jer »slava je Grčke bilo otkriće kozmosa, svijeta prostora.«⁹ Na sličan je način vrijeme irelevantno i za Hinduse:

»Hindusu se, kao i Grku, vrijeme čini prazno, beznačajno i nestvarno u usporedbi s vječnošću. Stvari koje se događaju povijesno beznačajne su u usporedbi s vječnim; samo nevremenito ima pravo na značenje.«¹⁰

Takva su shvaćanja u filozofiji prisutna sve do naših dana, a kao primjer Heschel navodi Russella, za kojega je vrijeme

»... nevažna i površna karakteristika stvarnosti... Stanovita je emancipacija od ropstva vremena bitna za filozofsko mišljenje... Priznati nevažnost vremena otvara vrata znanju.«¹¹

1.2 Opčinjenost religije prostorom

Slično je opčinjenost prostorom prisutna i u religijama gdje

»... često dominira ideja da se božanstvo nalazi u prostoru, na posebnim mjestima kao što su brda, šume, stabla ili stijene, zbog čega ih se izabire kao sveta mjesta; božanstvo je vezano za posebnu zemlju; sveto je pridruženo stvarima u prostoru, pa je temeljno pitanje: Gdje je Bog? Ideja da se Bog nalazi u svemiru izaziva veliki entuzijazam, ali tom se idejom općenito označava Njegova prisutnost u prostoru prije nego u vremenu, u prirodi prije nego u povijesti: kao da bi On bio neka stvar, a ne duh.«¹²

S time je povezano simbolično, odnosno slikovito predstavljanje božanstva.

»Od pamtivjeka se čovjek bavio pitanjem kako se može stvoriti simbol božanstva, neki vidljivi predmet u kojem će biti utjelovljena njegova prisutnost, u kojem ga se može sresti i osjetiti njegovu moć.«¹³

Pritom on razlikuje dvije vrste simbola: *realni simbol* (neki predmet koji predstavlja nešto nevidljivo, npr. božanstvo, za koje se vjeruje da se u njemu nalazi zbog toga što se pretpostavlja da on u određenom stupnju participira u božanskoj stvarnosti) i *konvencionalni simbol* (neka stvar koja ne sadrži u sebi ono što označuje, nego na to upućuje sjećanjem, asocijacijom ili dogovorom, npr. zastava). Čovjek želi, dakako, imati realni simbol božanstva, u kojemu su Bog i slika gotovo poistovjeđeni:

»Slike se promatra kao zastupnike bogova; tko ima sliku, ima Boga. Vjeruje se da Bog stanuje u slici ili da slika u određenom stupnju ima udjela na Božjoj moći i stvarnosti.«¹⁴

Heschel ne prihvaća takvo simboličko predstavljanje Boga, jer se Boga time ograničuje i omeđuje. A ograničeni i omeđeni Bog nije ništa drugo nego čovjekova sjena. Potporu za takav stav on nalazi i u Bibliji, a time i u židovstvu, gdje se ni svijet ne shvaća kao Božji simbol:

»Duhu Biblije potpuno je strano promatrati svijet kao simbol za Boga.«¹⁵

To je razlog zašto Biblija

»... odbacuje sve vidljive simbole za Boga, ne samo slike koje stvara čovjek nego i 'svaku vrstu usporedbe, bilo nečega gore na nebu ili na zemlji ili u vodi pod zemljom'«. ¹⁶

Istovremeno, čovjekovu sklonost da veže božanstvo za prostor, Heschel objašnjava ljudskom psihom koja teško može shvatiti ideju bez pomoći mašte, »a mašta djeluje u carstvu prostora«. ¹⁷ Zato je u svim religijama i kod svih ljudi uvriježeno štovanje svetih slika, spomenika, svetih mjesta i sl. Isto se tako, uvijek i posvuda, profanacija svetih mjesta i predmeta smatrala sakrilegijem. Događalo se također da sveti prostor i stvari postanu sredstva koja zamagljuju cilj, tj. ideju koju predstavljaju. Naime, prema Heschelu, svete stvari su za čovjeka previše svete da bi ih profanirao, ali ne toliko da ih ne bi koristio u svoje svrhe. Stoga,

»... da bi se očuvalo sveto, da bi se produžila prisutnost Boga, oblikuje se njegova slika. Ali, Bog koji se može oblikovati, Bog koji se može omeđiti, nije ništa drugo nego sjena čovjeka«. ¹⁸

ponavlja naš autor.

1.3. Tiranija stvari

Ipak, sve nabrojene pojave opčinjenosti prostorom imaju, prema Heschelu, krajnje objašnjenje u sjaju prostora čijoj ljepoti i veličanstvenosti čovjek teško odolijeva, i ne bez velike žrtve i samodiscipline. ¹⁹

»Svi smo mi zaludeni sjajem prostora, veličanstvenošću stvari prostora. *Sivar* je kategorija koja teško pritišće naš duh, tiranizirajući svaku našu misao. Naša mašta teži oblikovati sve naše pojmove na svoju sliku. U našem svakodnevnom životu mi se poglavito obaziremo na ono što nam osjetila predstavljaju: na ono što oči zamjećuju, na ono što prsti dotiču. Za nas je stvarnost svijet stvari, sastavljen od stvari koje zauzimaju prostor; čak mnogi Boga smatraju kao neku stvar.« ²⁰

6
Isto, str. 8.

7
Isto.

8
Isto.

9
A. J. Heschel, *Gott sucht den Menschen. Eine Philosophie des Judentums*, Neukirchen/Vluyn 2000., str. 159.

10
Isto, str. 158.

11
A. J. Heschel, *Il sabato*, nav. dj., bilješka 9. Citat je uzet iz Russellova djela: *Our Knowledge of the External World*, New York 1929., str. 166–167.

12
Isto, str. 8.

13
A. J. Heschel, *Der Mensch fragt nach Gott. Untersuchungen zum Gebet und zur Symbolik*, Neukirchen/Vluyn 1989., str. 83.

14
Isto, str. 84. Takvim poimanjem religiozne slike Heschel objašnjava običaj da su pobjednici uklanjali slike božanstava pobijeđenih naroda, u uvjerenju da ih time lišavaju prisutnosti i pomoći njihovih bogova.

15
Isto, str. 85.

16
Isto.

17
A. J. Heschel, *Il Sabato*, nav. dj., str. 8.

18
Isto, str. 9.

19
Odlučni borac protiv opčinjenosti sjajem prostora bio je Rabbi Šimun ben Jošaji iz 2. st., kojega spominje Heschel, a koji se, zajedno sa svojim sinom, odbacujući i prezirući rimsku i svaku drugu civilizaciju, povukao u pećinu, kako bi se ondje posvetio molitvi i studiju Tore. Usp. Isto, str. 47–54.

20
Isto.

Nasuprot tome, Heschel tvrdi da se ono što je doista vrijedno i dragocjeno ne nalazi u carstvu prostora, nego u carstvu vremena:

»Spomenici od bronce žive zahvaljujući sjećanju onoga koji gleda njihov oblik, dok spomenici duše ostaju i kada su smješteni u skladište duha. Osjećaji, misli nam pripadaju, dok su bogatstva strana našem ja i često se pokazuju podmuklima. Egzistiranje je daleko bitnije od posjedovanja. Premda baratamo stvarima, živimo u činima.«²¹

Heschel se istovremeno zauzima za duhovni pogled na vrijeme. Naime, ako promatramo vrijeme iz perspektive stvari prostora, čini nam se da ono trajno nestaje.

»Ali, kada naučimo razumjeti da se stvari prostora neprestano troše, postajemo svjesni da je vrijeme ono što ne umire nikada i da se svijet stvari vrti po beskonačnoj protežnosti vremena.«²²

U skladu s time Heschel definira vremenitost kao »odnos prostora s vremenom«, te zaključuje:

»Beskonačni i neprekinuti, ali prazni entitet koji realistički nazivamo prostor, nije zadnji oblik stvarnosti. Naš je svijet, svijet prostora koji se giba po vremenu: od Početka do Kraja Dana.«²³

To ne znači da svijet prostora treba prezirati i obezvređivati, jer time bi se preziralo i obezvređivalo ono što je Bog stvorio i o čemu se u Bibliji kaže da je bilo dobro. U tom smislu Heschel izričito tvrdi, kako smo već spomenuli, da se svijet ne može promatrati isključivo *sub specie temporis*. Vrijeme i prostor su povezani, stoga treba voditi računa o jednom i drugom. Ali je isto tako neprihvatljivo bezuvjetno podvrgavanje čovjeka ropstvu prostora, jer »ne daju stvari smisao trenutku, nego trenutak daje smisao stvarima.«²⁴

Sljepoća za sve što nam se ne pojavljuje na način stvari ili činjenične danosti krajnja je posljedica čovjekove zaokupljenosti prostorom. To se odnosi i na vrijeme koje je za mnoge, budući da nije nikakva stvar ili tvar, lišeno svake stvarnosti. Tako se događa da ne znamo što bismo činili s vremenom, osim staviti ga u službu prostora, a kad smo prisiljeni suočiti se s njime, obuzimaju nas nepodnošljivi strah i tjeskoba, tako da neki govore o vremenu kao bolesti.²⁵ Heschel, naravno, ne može prihvatiti takav odnos prema vremenu, jer smatra da je ono sama bit ili srce egzistencije:

»Pokazuje se očitim da je odnos egzistencije s vremenom puno intimniji i jedinstveniji nego s prostorom. U prostoru nema ničega što bi bilo tako nužno za egzistenciju, ili s čime bi ona bila tako intimno povezana, da to ne bi mogla ostaviti bez radikalne štete. Egzistencija ne uključuje nikakvo posjedovanje vlasništva, nikakvu vlast nad drugim bićima. Čak i posebno mjesto koje zauzimamo u prostoru može se slobodno zamijeniti s nekim drugim, dok godine u kojima se odvija naš život imaju za nas apsolutnu važnost. Vrijeme je jedino vlasništvo koje ja stvarno posjedujem. Vremenitost je stoga bitna značajka egzistencije.«²⁶

No, budući da je vrijeme nepostojano, zbog čega ga nikada ne možemo zadržati, slijedi, kako god paradoksalno to zvučalo, »da nikada ne posjedujemo jedino vlasništvo koje je doista naše.«²⁷

Postavlja se, dakle, pitanje: Što je za Heschela vrijeme?

2. Heschelovo shvaćanje vremena

2.1. Nesvodljivost vremena na prostor

Heschel se oštro suprotstavlja onima koji, krivo tumačeći Einsteina, svode vrijeme na dimenziju prostora, odnosno tvrde da su prostor i vrijeme virtu-

alno identični. Da Einstein nije želio teorijom relativnosti dokinuti razliku između prostora i vremena, Heschel dokazuje citirajući samog Einsteina:

»Nedjeljivost četvero-dimenzionalnog kontinuuma događaja ne uključuje ekvivalentnost koordinata prostora s onima vremena. Naprotiv, moramo imati na umu da se koordinata vremena fizički definira na način posve različit od koordinate prostora.«²⁸

Nastavljajući komentirati teoriju relativnosti u smislu ove Einsteinove tvrdnje, Heschel ističe da Einstein ne svodi vrijeme na prostor nego, slijedeći Minkowskoga, svodi prostor i vrijeme na prostorno-vremenski kontinuum. To znači da se

»... prostor i vrijeme više ne promatraju kao različite klase fizičkih pojmova-objekata; svijet je četvero-dimenzionalna cjelina i prostorno-vremenske koordinate moraju karakterizirati sve fizičke događaje.«²⁹

Konačno, svoje poglede na teoriju relativnosti Heschel ovako sažima:

»Rezimirajući, teorija relativnosti tiče se matematičkog i fizičkog problema i, točnije, mjerenja događaja u vremenu i prostoru. Čim napustimo područje fizike i promijenimo ne samo metodu nego i cilj same spoznaje, svi naši pojmovi dobivaju različito gledište i značenje. Prostor i vrijeme imaju u filozofiji i religiji posve različito značenje od onoga što ga imaju u fizici... Očito je naivan pokušaj prenošenja nekog pojma iz područja fizike, kojoj je zadaća mjeriti fizičke događaje, na područje metafizike. Heterogenost vremena i prostora nije izgubila svoju valjanost i, kako dobro zna svaki student suvremene filozofije, značajka je modernog mišljenja da vrijeme uzima ozbiljno u razmatranje.«³⁰

2.2. Tajnovitost vremena

U svojim se meditacijama Heschel priklanja onima koji ističu tajnovitost i neshvatljivost vremena. U tom smislu više puta spominje čuvene Augustinove riječi:

21

A. J. Heschel, *Crescere in saggezza*, zbirka članka prev. na tal., Milano 2001., str. 74.

22

Isto, str. 75.

23

Isto.

24

Isto.

25

Heschel tu spominje Berdjajeva kao primjer takvog shvaćanja vremena, ali ujedno napominje da je vrijeme glavni problem čovjeka našeg vremena: »Jedan od glavnih problema današnjeg čovjeka jest pitanje: Što početi s vremenom? Tijekom najvećeg dijela našeg života mi vrijeme trošimo za dobivanje prostora, tj. stvari prostora. Ali kad nastane situacija u kojoj ne možemo više stjecati nikakve stvari prostora, tada prosječni čovjek ne zna što bi trebao činiti s vremenom.« A. J. Heschel, *Die ungesicherte Freiheit. Essays zur menschlichen Existenz*, Neukirchen/Vluyn 1985., str. 16. U svezi s time Heschel upozorava i na problem slobodnog vremena koji nastaje skraćivanjem radnog tjedna: »Problem će biti previše vremena, ne premalo vremena.« Isto, str. 17.

26

A. J. Heschel, *L'uomo non è solo. Una filosofia della religione*, tal. pr., Milano 1970., str. 206.

27

Isto.

28

A. J. Heschel, *Il Sabato*, nav. dj., str. 140. Citat uzet iz Einsteinova djela *Il significato della relatività*, tal. pr., Torino 1953.

29

Isto, str. 139.

30

Isto, str. 142 i slj. Heschel navodi i Cassirerovu distinkciju između shvaćanja koja o vremenu imaju fizičar i filozof. Za fizičara prostor i vrijeme predstavljaju konkretnu mjerljivu ukupnost koja nastaje kao rezultat koordinacije prema zakonu posebnih točaka. Nasuprot tome, za filozofa prostor i vrijeme nisu rezultat koordinacije, nego pretpostavka za nju. Usp. isto, str. 142; kod Cassirera njegovo djelo *Substance and Function in Einstein's Theory of Relativity*, New York 1953.

»Što je dakle vrijeme? Ako me nitko ne pita, znam, ali ako bih htio nekome na pitanje to razjasniti, ne znam.«³¹

On se slaže i s Whiteheadom, da se pred vremenom i njegovim protjecanjem ljudska inteligencija osjeća na granici svojih mogućnosti.³² Ali to se, prema našem autoru, ne može u istoj mjeri reći i za prostor, jer je ovaj, smatra on, manje tajnovit nego vrijeme. Uporište za to nalazi kod astronoma A. S. Eddingtona, koji je tvrdio da je naša spoznaja prostora indirektna i temelji se na zaključcima i interpretacijama utisaka koje dobivamo posredstvom naših osjetnih organa. Na sličan način imamo indirektnu spoznaju i o vremenskim odnosima između događaja koji su nam izvanjski. Ali, pored toga, posjedujemo i izravno iskustvo vremenskih odnosa u koje smo sami uključeni, zbog čega vrijeme doživljavamo kao nešto što je dio nas.

»Taj osjećaj vremena kao nečega što se tiče nas samih i ne postoji samo u odnosima izvanjskih događaja, predstavlja njegovu posebnu značajku. Prostor, naprotiv, promatramo uvijek kao nešto izvanjsko.«³³

Zato je, prema Heschelu, vrijeme nešto puno dublje nego prostor. Time se ujedno objašnjava, kako smatra naš autor, zašto smo puno zadovoljniji idejom koju stvaramo o prostoru. To je zbog toga jer o njemu imamo samo izvanjsku spoznaju. Za razliku od toga, o vremenu i njegovoj intimnoj naravi imamo neposrednu spoznaju, što otežava naše razumijevanje. Posrijedi je, naime, paradoks koji se sastoji u tome da nam je neka stvar to tajnovitija što je bolje poznamo:

»Nikada ne uspijevamo uspostaviti intimni odnos s prostorom ili sa stolovima, na temelju kojega bismo shvatili koliko su tajnoviti. Imamo, naprotiv, neposrednu spoznaju vremena i ljudskog duha i u njezinu svjetlu odbacujemo kao neodgovarajuće čisto simboličko shvaćanje svijeta koje se često poistovjećuje s intuicijom njegove istinske prirode.«³⁴

2.3. *Vrijeme i vječnost*

Iz intimne povezanosti egzistencije s vremenom proizlazi njezina prolaznost:

»Uhvaćeni u smrtonosnu rijeku vremena, koja nam ne dopušta niti ostajanje u sadašnjosti niti vraćanje u neki trenutak prošlosti, jedina perspektiva koja stoji neprestano pred nama jest ona da ćemo prestati egzistirati, da ćemo biti izbačeni iz rijeke.«³⁵

Ali, Heschel odmah pita:

»Ipak, je li vremenitost jedini unutarnji element egzistencije? Nije li joj isto tako unutarnja, u određenom stupnju, i trajnost?«³⁶

Njegov odgovor glasi:

»Egzistencija uključuje trajanje, kontinuitet. Egzistencija znači odsutnost prekida... intimna struktura egzistencije uključuje element stalnosti koji objašnjava trajanje u vremenitosti, kao trajni aspekt stvarnosti, jedini u stanju da bude predmet logičkog vrednovanja.«³⁷

Štoviše, prema Heschelu, i sama se svijest vremena temelji na načelu koje je o vremenu neovisno. Mi, naime, postajemo svjesni vremena mjereći ga minutama, satima, danima itd. Ali, da bi mjerenje bilo moguće, moramo raspolagati nečim stalnim, s čime vrijeme ujednačavamo. Zbog toga, »svijest vremena pretpostavlja načelo koje nije vremenito i ne iščezava, poput trenutka, ustupajući mjesto sljedećem.«³⁸ Iz toga slijedi dalekosežni zaključak, naime:

»Budući da vrijeme po sebi nije u stanju proizvesti element trajnosti, samo vrijeme ovisi, u svojoj neprekidnosti, o načelu koje je o njemu neovisno.«³⁹

To načelo trajnosti nije ništa drugo nego sama vječnost, koja se ne nalazi na granici gdje vrijeme prestaje, nego je smještena upravo u samom vremenu. Promatrana neovisno o vječnosti, tj. s motrišta vremenitosti, bit vremena pokazuje se kao rastavljenost i izolacija, jer dva trenutka ne mogu nikada postojati zajedno, istovremeno. Ali, ako vrijeme promatramo iz perspektive vječnosti, spoznajemo da je njegova bit povezanost i zajedništvo, jer u vremenu više nego u prostoru uspijevamo komunicirati, štovati i ljubiti.

»U vremenitosti jedan trenutak nema drugi suvremeni trenutak. Ali u vječnosti svaki trenutak može postati suvremen Bogu.«⁴⁰

No, da je »vrijeme granica vječnosti« ili »vječnost podijeljena u rese«, možemo spoznati samo na visinama duhovnog života. To znači da »u religioznim činima mi učimo shvaćati svaki trenutak kao vlakno koje se odmotava iz vječnosti da bi oblikovalo delikatnu resu.«⁴¹ Takvo se shvaćanje reflektira u stavu da nestalni trenuci vremena predstavljaju vječnost, zbog čega »moramo živjeti tako kao da sudbina vremena u svojoj cjelovitosti posve ovisi o pojedinom trenutku.«⁴²

2.4. Ključna uloga trenutka

Heschel posebno upozorava na značenje trenutka za ljudsku egzistenciju. Ljudska se egzistencija ostvaruje vjernošću trenutku. Naime,

»... za čovjeka je životno nužno da može egzistirati u više ili manje trajnim i pouzdanim vezama. Postoje mnoge takve veze: brak, prijateljstvo, profesionalne organizacije i internacionalni ugovori. S nekim iznimkama kao roditeljstvo i slično, društvene veze nisu po naravi dane; ne nastaju u jednom procesu, nego imaju svoj početak u činu ili događaju u određenom trenutku.«⁴³

To znači da je za ostvarenje ljudske egzistencije životno važna vjernost trenutku. Ugovorom, zavjetom, zadanom riječi, mi u jednom trenutku raspoložemo svojom budućnošću i time ovjekovječujemo dotični trenutak. Pritom se pokazuje paradoksalna narav takve vjernosti, jer se postavlja pitanje:

31

Augustin, *Ispovijesti*, 11, 14.

32

Usp. A. J. Heschel, *Il Sabato*, nav. dj., str. 137.

33

Isto, str. 141.

34

Isto, str. 141 i slj. Heschel se u tome oslanja na Eddingtonovo djelo *The Nature of the Physical World*, New York 1929.

35

A. J. Heschel, *L' uomo non è solo*, nav. dj., str. 206.

36

Isto.

37

Isto, str. 206 i slj. U vezi s time, Heschel u nastavku tvrdi: »Naš duh ne vrednuje nijed-

nu drugu stvar kao stalnost. Mi mjerimo vrijednosti na temelju njihove trajnosti.«

38

Isto, str. 207.

39

Isto.

40

Isto, str. 211.

41

Isto.

42

Isto.

43

A. J. Heschel, *Gott sucht den Menschen*, nav. dj., str. 164.

Kako biti vjeran nečemu što je prošlo, čega više nema? Drukčije rečeno, vjernost trenutku suprotstavlja se općem uvjerenju da je vrijeme prolazno:

»Ljudi vjeruju da vrijeme prolazi; oni tvrde da je prošlost zauvijek mrtva. Trenutak u kojemu dajemo obećanje doista brzo nestaje; nestaje iz našeg kalendara, iz naših satova. A ipak smo spremni smatrati ga neprolaznim. Drugim riječima, mi prihvaćamo događaje koji su se dogodili u davno prošlim vremenima kao da su još sadašnji, kao da se sada događaju.«⁴⁴

Upravo to »da prošlost nikada potpuno ne nestaje, da nas neki prastari događaji do današnjeg dana drže u svojoj kolotečini«,⁴⁵ predstavlja, u Heschelovim očima, jedan od najčudnovatijih događaja u ljudskoj egzistenciji i ujedno potvrđuje ono o čemu je već bilo riječi, tj. da vrijeme nije zatvoreno u sebe, da je u njemu prisutno nešto što je vječno.

Trenutak je po sebi jedinstven, neponovljiv i nepredvidiv, stoga ga se može shvatiti samo na tragu individualnoga:

»Opće je ključ za spoznaju svijeta prostora; kategorija individualnog ključ je za razumijevanje svijeta vremena.«⁴⁶

Budući da smo naviknuti spoznavati i misliti samo ono što se događa prema općim zakonima i u jednom kontinuiranom slijedu, teško uočavamo i prihvaćamo ono što se u to ne uklapa:

»Mi smo tako trenirani da sve što se događa promatramo kao očitovanje opće zakonitosti, da svaki pojedini fenomen gledamo kao primjer za jedan tip. Teško nam je vjerovati u izvanredno, u ono što je naprosto jednokratno, u to da bi se jedan događaj, koji se ne događa neprestano ili bar od vremena do vremena, mogao dogoditi samo jednom, u određenom vremenu. Znanost smatra samorazumljivim da se jedan proces, koji se u području prostora dogodio jednom, može ponoviti uvijek.«⁴⁷

Pod utjecajem evolucionističke znanosti, toliko smo se naviknuli podrijetlo stvari shvaćati u pojmovima njihova razvoja, da smo izgubili sposobnost za spoznaju nepredvidljivoga, onoga što je čisti događaj, čista kreativnost. Zbog toga Heschel smatra potrebitim snažno podcrtati razliku između procesa i događaja:

»Kakva je razlika između procesa i događaja? Proces se događa redovito i odvija se prema jednom relativno trajnom uzorku. Događaj je nešto izvanredno i ne odvija se prema pravilu. Proces je kontinuiran, stalan i istog oblika; događaji nastupaju iznenada, nepredvidljivi su, dolaze neočekivano. Procesi se odvijaju tipično, događaji jednokratno. Proces slijedi neki zakon, događaji stvaraju presedan. Proces se događa na području fizikalnog poretka. Ali se svi događaji ne mogu svesti na fizikalne pojmove.«⁴⁸

»Priroda se temelji na procesima – npr. organski se život može promatrati kao slijed procesa od rođenja, rasta, zrelosti do propadanja. Povijest se uglavnom sastoji od događaja.«⁴⁹

Heschel, nadalje, ističe da čovjek pripada jednom i drugom redu, redu procesa i redu događaja, odnosno prirodi i povijesti:

»Čovjek stoji u redu događaja, ne samo u redu evolutivnih procesa. Postoji duhovni red. Trenuci unutarnjeg zrenja, trenuci odluke, trenuci molitve – oni mogu biti beznačajni u svijetu prostora, ali guraju život u središte.«⁵⁰

Štoviše, ono što čini čovjekov život posebnim i značajnim nisu procesi nego događaji:

»Ono što životu jednog Perikla ili jednog Aristotela daje ljudski povijesni značaj nisu organski procesi koje su oni prošli, nego izvanredni, iznenadni i nepredvidljivi čini, uspjesi i događaji koji njih razlikuju od svih drugih ljudi.«⁵¹

Ali nije samo posebnost pojedinog ljudskog života povezana s takvim trenucima u kojima nam se događa nešto neponovljivo i izvanredno, nego i njegov smisao:

»Na vrhuncu takvih trenutaka postizemo sigurnost da život ima smisao, da je vrijeme više od prolaznosti, da je iznad svega bića netko koji se s ljubavlju za njega brine.«⁵²

Ako su neponovljivi i jedinstveni događaji toliko važni za čovjeka, razumljivo nam je zašto Heschel tvrdi:

»Ništa ne pustoši dušu tako kao nedostatak smisla za jednokratno.«⁵³

Bez osjećaja za to čovjek gubi sposobnost za stvaralaštvo, jer se stvaratelj odlikuje upravo sposobnošću da »izvanredno i jednokratno uhvati za čuperak, prije nego se ono umrtvi u njegovu duhu«.⁵⁴ Ali, Heschel također dodaje da je zapravo samo genij u stanju uhvatiti jednokratno i posredovati drugima smisao za njega, te u svezi s time navodi primjer pjesništva:

»Pjesništvo svih vremena uhvatilo je mali komadić nikad zamrle glazbe neusporedivoga.«⁵⁵

Ujedno ističe da je za shvaćanje neizrecive jednokratnosti potrebna veća doza rasudne sposobnosti nego za pokušaj njezina uklanjanja pomoću uobičajenih naših sumnji. Prvi stav prihvaća postojanje u svijetu slučajeva koji su nepredvidljivi i zbog toga neobjašnjivi na zadovoljavajući način:

»Govoriti o događajima znači pretpostaviti da u svijetu postoje slučajevi koji su s onu stranu dometa našeg objašnjenja.«⁵⁶

Gubitak smisla za jednokratno i neponovljivo povezan je s gubitkom smisla za vrijeme, jer je jednokratnost kategorija koja više pripada vremenu nego prostoru.

»Dva kamena, dvije stvari mogu si u prostoru sličiti; dva sata u životu jednog čovjeka ili jednog vremenskog razdoblja u ljudskoj povijesti nisu nikada jednaka. Što se jednom dogodilo, neće se nikada dogoditi na isti način. Era Perikla ili doba renesanse neće se drugi put dogoditi. Pomanjkanje svijesti o vremenu, nedostatni osjećaj za dubinu događaja, vode do tvrdnje da se povijest ponavlja.«⁵⁷

Sve se to odražava i na religiozno područje, jer navika da se sve shvaća i objašnjava pomoću evolutivnih kategorija i nužnih logičkih sljedova, otežava

44

Isto. – Heschel ističe i obrnute slučajeve, tj. kada se iz budućnosti odlučuje o sadašnjosti. To on naziva *poviješću u obrnutom smislu*. Tako postupaju proroci koji iz budućnosti govore u sadašnjost. Usp. isto, str. 166.

45

Isto, str. 163. Upravo ta uvjetovanost prošlim događajima dokazuje da oni nisu posve prošli, jer onim što je stvarno posve prošlo nismo vezani.

46

Isto, str. 157 i slj.

47

Isto, str. 155.

48

Isto, str. 161.

49

Isto, str. 162.

50

Isto.

51

Isto.

52

Isto, str. 102.

53

Isto, str. 155.

54

Isto.

55

Isto.

56

Isto, str. 162.

57

Isto, str. 156.

čovjeku susret sa živim Bogom. Čovjek, naime, ne susreće živog Boga u procesu, nego u događaju koji, zbog svoje izvanrednosti, neočekivanosti i neponovljivosti, izaziva u njemu divljenje i čuđenje. Ipak, Heschel dodaje da sve ne ovisi o našoj spremnosti za susret s Bogom, jer ako je on živ, onda i o njemu ovisi hoće li i kada dopustiti da mu se približimo, odnosno Bog odlučuje hoće li nam se i kada objaviti. To znači da kategorija vremena, i to posebno trenutka, igra bitnu ulogu u našem odnosu s Bogom, jer

»... ako o Bogu ne mislimo u pojmovima beživotne prirode kao o biću koje nema ni volje ni slobode, onda moramo prihvatiti da nam on ne stoji u svako vrijeme na raspolaganju. Postoje vremena u kojima nam dolazi u susret, i trenuci u kojima skriva svoje lice pred nama.«⁵⁸

Zbog toga Heschel zaključuje:

»Čovjek se može na svim mjestima na isti način moliti Bogu, ali Bog ne govori čovjeku u svim vremenima na isti način.«⁵⁹

S druge strane, ni čovjek nije uvijek jednako raspoložen za Boga, jer nije uvijek isti. Tako je čovjeku

»... samo u pojedinim trenucima jasno kako je bolna Neshvatljivost svijeta u kojemu živi i koju on ne poznaje. U takvim trenucima, on se pita: Gdje je moje mjesto usred zastrašujuće Neizmjernosti prostora i vremena? Koja je moja zadaća? Kakva je moja situacija?«⁶⁰

To znači da i sa strane čovjeka vrijeme igra bitnu ulogu u religioznom odnosu.

Iz svega toga proizlazi da postoje izabrana vremena u kojima Bog nije uvijek nijem i u kojima čovjek nije uvijek slijep za Božju prisutnost u svijetu.

»Postoje trenuci u kojima se – govoreći s Talmudom – nebo i zemlja ljube, u kojima zastor na obzoru poznatoga postaje malo prozračniji i otvara pogled na vječno u vremenitom.«⁶¹

»U takvim nas trenucima svladava sigurnost: Čovjek ne živi samo u prostoru i vremenu nego i u dimenziji Božje ljubavi.«⁶²

Sve to znači da ne postoji, kad je u pitanju naš odnos s Bogom, samo izabrani narod nego i izabrano vrijeme. A to su već teme židovske religije, iz koje je Heschel upravo dobio glavna nadahnuća za svoju filozofiju vremena.

3. Židovstvo kao religija vremena

3.1. Temporalna struktura židovstva

Sve što je dosad rečeno o vremenu, te o njegovu odnosu prema prostoru, vječnosti i ljudskoj egzistenciji nalazi, prema Heschelu, svoj odraz u židovskoj religiji. U tom smislu on tvrdi:

»Židovstvo je *religija povijesti, religija vremena*. Bog Izraela nije prvotno doživljen u prirodnim zbivanjima. On je govorio po povijesnim događajima. Božanstva drugih naroda povezivana su s mjestima i stvarima; Bog proroka jest Bog događaja: Osloboditelj iz ropstva, Objavitelj Tore. On se pokazuje u povijesnim događajima, a ne u stvarima ili mjestima.«⁶³

Heschel precizira i smisao u kojem je židovstvo religija vremena:

»Židovstvo je *religija vremena* koja teži za *posvećenjem vremena*... Židovstvo nas uči osjećati se povezanima sa *svetošću vremena*, povezanim sa svetim događajima, uči nas posvećivati svetišta koja izranjaju iz veličanstvenog tijeka godine... Židovski ritual možemo karakterizirati kao smislene oblike vremena, kao *arhitekturu vremena*.«⁶⁴

U židovstvu je svetost vremena toliko istaknuta da je se smatra izvornim oblikom svetosti:

»U praskozorje povijesti postojala je samo jedna svetost u svijetu: svetost u vremenu... Najprije je došla svetost vremena, zatim svetost čovjeka i, na kraju, svetost prostora. Bog je posvetio vrijeme; Mojsije prostor i Prebivalište.«⁶⁵

Prije svega, židovstvo se bazira na posebnim trenucima i izabranim vremenima. U tom je smislu

»... za povijesno razumijevanje Biblije od velike važnosti ne samo pojam izabranog naroda nego i pojam *izabranog vremena*, izbor jednog dana, ne samo naroda. Izrael se podložio vlasti izabranog trenutka. Taj je trenutak za nas promijenio svijet.«⁶⁶

To znači da je za židovstvo vrijeme hijerarhijski strukturirano:

»Židovska tradicija tvrdi da unutar vremena postoji hijerarhija trenutaka, da sva vremena nisu jednaka... Sinaj se ne događa svaki dan, i proroštvo nije neprekidan proces.«⁶⁷

Zato se duhu židovstva ništa toliko ne protivi kao shvaćanja koja obezvrijeđuju vrijednost trenutka tvrdeći da su sva vremena jednaka. Kao primjer za takvo učenje Heschel navodi povjesničara L. Rankea i Sir Waltera Raleigha, profesora političkih znanosti na Oxfordu. Prvi je tvrdio da je svako vrijeme jednako blizu Bogu, a drugi da je besmisleno podvrgavati filozofiju određenim događajima u Palestini. Protiv prvoga Heschel jednostavno ponavlja da nisu sva vremena jednako bliza Bogu, a drugomu poručuje da se podvrgavanje određenim povijesnim događajima »mora pričinjati besmislenim svim ljudima koji nemaju osjećaja za jedinstvenost vremena i onoga što se u njemu događa.«⁶⁸

Isto je tako za židovstvo neprihvatljivo preziranje vremena bijegom u bezvremensko, što čine Hindusi, Grci i drugi, kako smo vidjeli.

»Veliko je djelo Izraela da je upoznao povijest, svijet vremena. Židovstvo tvrdi da je vrijeme važno iznad svake mjere. Njega je teško shvatiti, ali je ono bremenito sjemenkama vječnosti. Stvari koje se događaju u vremenu, u povijesti, značajne su za Boga i odlučujuće za čovjeka. Povijest u Bibliji pokazuje pobjedu vremena nad prostorom... Povijest je vrhunski Božji svjedok.«⁶⁹

To znači da se smisao ne nalazi u bezvremenskom, nego u vremenu, u našem ovdje i sada, u povijesti koja je »drama u kojoj obojica, Bog i čovjek, imaju svoju ulogu.«⁷⁰ U skladu s time Heschel tvrdi, misleći uvijek na židovstvo, da je »vrijeme samo malo manje od vječnosti.«⁷¹

58

Isto, str. 99 i slj.

59

Isto, str. 101.

60

Isto.

61

Isto, str. 106.

62

Isto, str. 120.

63

Isto, str. 154.

64

A. J. Heschel, *Il Sabato*, nav. dj., str. 12.

65

Isto, str. 14 i slj.

66

A. J. Heschel, *Gott sucht den Menschen*, nav. dj., str. 156.

67

Isto, str. 101.

68

Isto, str. 157.

69

Isto, str. 159.

70

Isto.

71

Isto, str. 159.

Među neponovljive, iznenadne i jedinstvene događaje treba svakako ubrojiti objave i proroštvo. Biblija, naime, govori o tome da neki ljudi dolaze do određenih istina iznenada i neposredno, a ne samo postupnim razvojem svoje spoznaje, tj. evolucijom znanja. U tom smislu

»... proroštvo propovijeda vjeru u određeni čin komunikacije – čin koji se ne događa izvan čovjekove svijesti nego u njoj, ne prije povijesnog života nego u njemu – koji nas poučava ono za čim žudimo, za čim stalno težimo i što smijemo očekivati.«⁷²

Pritom Heschel naglašava da objava nije čin koji zahvaća u normalni tijek prirodnih procesa, »nego čin kojim se u povijesni tijek unosi novi, stvaralački element«.⁷³

Budući da se židovska religija temelji na svetim događajima, vjera ne znači u prvom redu prihvaćanje određenog sustava dogmi, nego je prvenstveno sjećanje na ono što se dogodilo. Drugim riječima, »ako se same događaje smatra nečim sporednim, a pozornost se usmjerava samo na ono što je Izrael iz njih naučio, previđa se nešto veoma bitno«.⁷⁴ Sjećanje, pak, znači trajnu obvezu vjernosti. Heschel to naziva vjernost trenutku, bez koje sam događaj gubi smisao. U skladu s time kaže:

»Vjernost onim mislima i normama koje su nam priopćene u događaju jednako je bitna kao sam događaj... Objava je samo početak; naše je djelovanje mora nastaviti, naš život dovršiti... Ispunjenje trenutka na Sinaju ovisi o sadašnjem trenutku, ovisi o svakom trenutku. Da je Izrael nakon sinajskog događaja postao nevjeran, taj bi veličanstveni trenutak bio izgubio svoj puni smisao.«⁷⁵

Iz toga naš autor izvodi opće pravilo:

»Mi vjerujemo da svaki trenutak ima moć podariti smisao svim drugim trenucima ili ih učiniti besmislenim.«⁷⁶

3.2. Značenje subote

Središnje religiozno, antropološko i civilizacijsko značenje u židovskom poimanju vremena ima subota, koja nije shvaćena kao dan odmora i prikupljanja snaga za rad u ferijalnim danima, nego kao vrhunac života i stvaranja:

»Subota nije u službi ferijalnih dana; naprotiv, ferijalni su dani u službi subote. Ona nije interludij, nego vrhunac života.«⁷⁷

»Poštivati sedmi dan ne znači samo poštivati jednu božansku zapovijed: znači slaviti stvaranje svijeta i stvarati svaki put sedmi dan...«⁷⁸

Subota je vječnost s kojom je izraelski narod zaručen.⁷⁹

Budući da ozračje subote odiše blizinom vječnosti, tj. Boga, subota je također neizrecivi misterij:

»Sjaj se tog dana izražava u pojmovima *suzdržanosti*, kao što je Božji misterij izražen puno primjerenije *via negationis*, kategorijama *negativne teologije*, prema kojoj se ne može objasniti ono što on jest, nego samo ono što on nije.«⁸⁰

Subota je prisutnost duha u formi vremena, stoga joj ne treba davati smisao, kao ostalim danima. Subota ima smisao u sebi i time se razlikuje od ostalih dana u tjednu. Ali to nije razlika koja zadire u fizičku strukturu stvari, jer se ova tog dana ne mijenja, iako se ima dojam da se tada, na neki način, mijenja izgled stvarima. Stvarna je razlika na razini duha, u odnosu svemira prema Bogu. Kad, naime, ne bi bilo subote, svijet bi poznavao samo sebe,

klanjao bi se idolima umjesto pravome Bogu, bio bi »bez prozora koji se iz vječnosti otvara nad vremenom«. ⁸¹ Zbog toga je za židovstvo subota najdragocjeniji dar koji je Bog dao čovječanstvu, dar koji zaslužuje posebnu ljubav i s kojim je povezan židovski doprinos shvaćanju ljubavi:

»Židovski je doprinos ideji ljubavi u ljubavi prema suboti, u ljubavi prema jednom danu, prema duhu u obliku vremena.« ⁸²

Naime, »ljubiti subotu znači ljubiti ono što imamo zajednički s Bogom«. ⁸³ Stoga su stari rabini isticali da »subota zahtijeva svu čovjekovu pozornost, služenje i apsolutnu odanost posvemašnje ljubavi«. ⁸⁴

U svjetlu rečenoga razumljivo je da subota ne smije biti dan za laku zabavu, »... nego prilika za procjenjivanje našeg rastrganog života; za skupljanje vremena, a ne za njegovo rasipanje. Rad lišen dostojanstva uzrok je bijede; odmor lišen duha izvor je izopačenosti. Zabrane su služile kako bi se spriječila povreda veličanstvenosti tog dana.« ⁸⁵

Ipak, pogrešno bi bilo misliti da subota ima isključivo duhovne svrhe.

»Ona je dan duše kao i tijela; blagostanje i uživanje sastavni su dio opsluživanja subote. Njezin blagoslov mora obuhvatiti čovjeka u njegovoj cjelini, sa svim njegovim sposobnostima.« ⁸⁶

U tako shvaćenoj suboti Heschel vidi odgovor na izazov civilizacije:

»Ovo je, dakle, odgovor na problem civilizacije: ne bježati iz carstva prostora, raditi sa stvarima prostora, ali biti zaljubljen u vječnost. Stvari su naša oruđa; vječnost, subota, predmet je naše ljubavi... Premda se šest dana tjedno posvećujemo zemaljskim ciljevima, naša duša po pravu pripada sedmom danu.« ⁸⁷

Subota je dan slobode, dan kad se ne rabe oruđa koja se lako pretvaraju u sredstva razaranja, dan otklona od vulgarnosti i od izvanjskih obveza, dan kada prestaje ekonomska borba i klanjanje idolima civilizacije.

72

Isto, str. 160 i slj.

73

Isto, str. 162 i slj.

74

Isto, str. 164.

75

Isto, str. 167.

76

Isto.

77

A. J. Heschel, *Il Sabato*, nav. dj., str. 22. Heschel u skladu s time odbacuje Filonovo shvaćanje subote kao dana odmora i obnavljanja čovjekovih snaga za nastavak djelovanja. Naš autor primjećuje da takvo shvaćanje nije u skladu s Biblijom, nego s Aristotelom, koji kaže: »Imamo potrebu opustiti se jer ne možemo neprestano raditi. Odmor, dakle, nije svrha, nego sredstvo; on je dan 'radi djelovanja', u svrhu stjecanja energija za nove napore... U biblijskom duhu, naprotiv, trud je sredstvo za cilj, a subota kao dan odmora od posla nije stvorena za obnovu izgubljenih energija i za naše osposobljavanje za naredne napore: ona je stvorena za ljubav prema

životu.« Isto, str. 21 i slj. Aristotelov je citat uzet iz *Nikomahove etike*, X, 6.

78

Isto, str. 28.

79

Isto, str. 61.

80

Isto, str. 23.

81

Isto, str. 24.

82

Isto.

83

Isto.

84

Isto, str. 25.

85

Isto, str. 26.

86

Isto, str. 27.

87

Isto, str. 61.

»Sedmi je dan primirje u okrutnoj borbi koju čovjek vodi za egzistenciju, prestanak individualnih i društvenih sukoba, mir između čovjeka i čovjeka, između čovjeka i prirode, mir u čovjekovoj nutрини; dan u kojem se smatra svetogrdem rukovati novcem, u kojem čovjek očituje svoju neovisnost o onome što je najveći idol svijeta. Sedmi je dan izlazak iz napetosti, oslobođenje čovjeka iz njegova vlastitoga blata, ustoličenje čovjeka kao kralja vremena.«⁸⁸

Drugim riječima, ako postoji otok na koji se čovjek može povući ploveći na uzburkanom moru vremena i svojih napora, onda je to subota, »dan odvajanja od stvari, oruđa i praktičnih poslova, a priklanjanja duhu«.⁸⁹

4. Sinteza prostora i vremena?

Na kraju nam se opravdano postavlja pitanje: Uspostavlja li Heschel sintezu prostora i vremena u čovjekovu životu?

Ako je suditi po tome koliko on posvećuje pozornosti jednomu, a koliko drugome, neizbježno se dolazi do zaključka da je problematika vremena u njega prisutnija, i u tom smislu zacijelo važnija od prostora. Zašto on to tako vidi, postoji više razloga. Prije svega, posrijedi je utjecaj židovske religije na njega, koji je toliko jak da se može s pravom govoriti o njegovoj filozofiji kao svojevrsnom komentaru te religije. Naposljedku, nije nevažna činjenica da je Heschel bio židovski rabin. S druge strane, veći je interes našeg autora za problematiku vremena potaknut stanjem suvremenog čovjeka koji je, kako se njemu čini, zanemario vrijeme i time postao robom prostora. Heschel je, očito, uvjeren da se to stanje može prevladati samo jačom usredotočenošću na značenje vremena u ljudskoj egzistenciji. U skladu s time on pokazuje da je vrijeme neusporedivo dublje povezano s našom egzistencijom negoli prostor. To znači da se krajnji smisao egzistencije odlučuje na razini vremena, a ne prostora. No, istovremeno ponavlja da se to ne smije shvatiti u smislu bijega iz prostora ili kao njegovo omalovažavanje. Naprotiv, »moramo osvojiti prostor, da bismo posvetili vrijeme«.⁹⁰

No, to nekima nije bilo dovoljno uvjerljivo, pa su našem autoru predbacivali da zastupa nepomirljivu dihotomiju prostora i vremena i da, u svezi s time, židovstvu imputira preziranje prostora. Heschel je odbacio takve kritike, ističući da mu nikada nije bila nakana tvrditi i dokazivati takvo nešto, nego upravo suprotno, tj. da omalovažavanje prostora znači omalovažavanje Božjeg stvorenja.⁹¹ Da bi jasnije odredio svoj stav u tom pogledu, Heschel naširoko prikazuje i tumači alegorijsku pripovijest o trojici židovskih rabina: Rabi Juda ben Ilaj, Rabi Jošua i Rabi Šimun ben Jošaji.⁹² Prvi se pretjerano oduševljavao (rimskom) civilizacijom, drugi se opredijelio za šutnju, tj. za neizricanje svog stava o njoj, a Rabi Šimun ju je osudio i pobjegao od nje, jer nije želio postati njezin rob. Heschel izražava stanovito razumijevanje za stav Rabija Jude, jer:

»Bilo je teško ne dati se impresionirati pobjedom tog velikog carstva i ne suglasiti se s blagim i plemenitim Rabijem Judom ben Ilajem u priznavanju velikih prednosti koje je ono donijelo mnogim zemljama.«⁹³

Moglo bi se reći da on time pokazuje stanovito razumijevanje i za poteškoće što ih suvremeni čovjek ima s obzirom na odolijevanje civilizacijskim pritiscima i zamamnostima. Ali, je li rješenje u stavu Rabija Šimuna? Taj stav Heschel ovako opisuje:

»Za Rabija Šimuna vječnost nisu osvojili oni koji su trampili vrijeme za prostor, nego oni koji su znali ispuniti vrijeme duhom. Za njega je bitan problem bio vrijeme a ne prostor; njegova je

bitna zadaća bila prenijeti vrijeme u vječnost, a ne ispuniti prostor građevinama, mostovima i cestama; i za njega je rješenje problema bilo, više nego u geometriji i inženjeriji, u studiju i molitvi.«⁹⁴

Na temelju svega dosad izloženoga, teško je ne uočiti Heschelovo razumijevanje i za stav Rabija Šimuna. A kad je riječ o stavu Rabija Jošue, naš ga autor ne komentira, možda zato jer nema što komentirati, budući da se ništa ne tvrdi niti niječe.

Postavlja se, naravno, pitanje: Kako shvatiti to Heschelovo razumijevanje za jedan i drugi stav, za oduševljenje civilizacijom Rabija Jude i za prezir od strane Rabija Šimuna? Odgovor nalazimo u nastavku priče, kad je Rabi Šimun, nakon što se poslije dvanaest godina života u osami zajedno sa svojim sinom vratio među ljude, čuo nebeski glas koji ga je opomenuo jer je prekoravao ljude zbog toga što obrađuju polja:

»Shvaćanje Rabija Šimuna bilo je ovo: postoji samo nebo i ništa drugo; ali nebo mu je proturječilo: postoji nebo i također sve drugo. Njegovu je ratobornu srdžbu iznenada skrhao Glas: 'Jeste li se pojavili da biste uništili moj svemir?' Glas je odobravao ono što je Rabi Šimun osuđivao.«⁹⁵

Navezujući se na ovu epizodu, Heschel na kraju svoje znamenite knjige *Subota* ovako definira svoj stav o odnosu prostora i vremena, koji je prema njemu i stav židovstva:

»Kad je Rabi Šimun ben Jošaji izrazio svoju osudu za svaku svjetovnu djelatnost, 'nebeski glas' ga je ukorio. Ja mislim da je '(židovski) odgovor na problem civilizacije ne bježati iz carstva prostora, raditi sa stvarima prostora, ali biti zaljubljen u vječnost'. To je moj stav.«⁹⁶

Ne možemo, na kraju, ne izraziti i poneko neslaganje s Heschelovim stavovima o prostoru i vremenu. Prije svega, upitno je što je za suvremenog čovjeka veći problem: prostor ili vrijeme? Ne ulaže li on podjednake napore u ovladavanje jednim i drugim? Heschel je očito u pravu kada upozorava na probleme s vremenom i s tim povezane strahove suvremenog čovjeka,⁹⁷ ali ne dokazuje li neprekidni napor čovjeka da što savršenijim strojevima i što većim brzinama ovlada prostor, kako mu je i ovaj nerješivi egzistencijalni problem, premda na nešto drukčiji način? Konačno, zar vrijeme, ako ga se ne transcendira, ne može isto tako ugroziti smisao ljudske egzistencije kao i bavljenje stvarima prostora? Tà, zar i sam Heschel ne kaže da vrijeme ima smisao zato jer u njega prodire vječnost? A zar ona ne kaže da vrijeme ima smisao zato jer u njega prodire vječnost? Ne bi li, stoga, ispravnije bilo reći da čovjek može ostvariti smisao svoje egzistencije ako je sposoban u prostoru i vremenu susresti vječnost, odnosno ako i jedno i drugo transcendira prema njoj? Dakako, sve to ne umanjuje veliku originalnost i sugestivnost Heschelovih pogleda na prostor i vrijeme.

88

Isto, str. 39.

89

Isto.

90

Isto, str. 134.

91

Usp. Isto, str. 152.

92

Usp. Isto, str. 47–61.

93

Isto, str. 51.

94

Isto, str. 54.

95

Isto, str. 59.

96

Isto, str. 152; citat unutar citata odnosi se na misao izrečenu na str. 61 istog djela.

97

Usp. A. J. Heschel, *Die ungesicherte Freiheit*, nav. dj., str. 67 i slj.

Ivan Devčić

Abraham J. Heschel's Philosophy of Time

The article presents Heschel's philosophy of time, strongly influenced by Jewish religion. Heschel is convinced that the main problems of contemporary civilisation are connected with predominance of space over time, i.e. with human endeavour to rule the space, along with neglect of time. According to this, Heschel stresses that predominance of space means predominance of things, reduction of existence to possession, closing of the world into imanence. In contrast, predominance of time brings predominance of Being over having, and means disclosure of the world towards eternity and transcendence. According to this, time is of much more importance for existence than space is. Finally, doesn't the originality of existence reflect the originality of time which is condensed into a *moment*? Heschel also stresses that we cannot look at the world exclusively *sub specie temporis*, i.e. we also need to take into consideration category of space. In that sense, he tries to develop such a philosophy of time where space can find certain meaning. But possibility of such a harmonization is questionable, if we have in mind that Heschel almost exclusively connects the meaning of human existence with the category of time. It seems at least problematic also his attitude that, to contemporary human, time is bigger problem than space. Wouldn't it be better to say that two of them are of same difficulty and importance?